

DİLÇİLİK

UOT 81'28;81'286

Leyla Səfərova

AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət,

Dil və Ədəbiyyat İnstitutu

fil.f.d.

leyla-or@mail.ru

CULFA ŞİVƏLƏRİNDƏ ZƏRFLƏRİN QURULUŞ VƏ MƏNACA NÖVLƏRİ

Açar sözlər: *zərf, Culfa şivələri, zərflərin mənaca növləri, sual zərfləri, vulqarizm.*

Key words: *adverb, Julfa accents, types of meaning of adverbs, interrogative adverbs, vulgarism.*

Ключевые слова: *наречие, Джульфинские говоры, виды значений наречий, вопросительные наречия, вульгаризм.*

Məqalədə hərəkətin əlamətini bildirməklə bərabər, başqa nitq hissələri ilə ortaq mövqedə – isim-zərf, sifət-zərf, say-zərf mövqeyində dayanan əsas nitq hissəsi zərf Culfa şivələrində quruluşuna və mənə növlərinə görə araşdırılır. Burada sadə, düzəltmə, mürəkkəb quruluşlu zərflərin əmələgəlmə yolları öyrənilərkən məlum olur ki, eyni morfoloji ünsür fərqli mənə çalarları yarada bilər. Bəzi hallarda isə müxtəlif morfoloji ünsürlər eyni bir mənə çalarlarını əmələ gətirir. Bununla yanaşı, məqalədə zərflərin Culfa şivələrində təzahür etdiyi mənə növlərindən bəhs olunaraq yeni yanaşmalar təqdim edilir. Zərfin bəzi dialekt və şivələrində, eləcə də ədəbi dilimizdə verilmiş mənə növlərinə görə təsnifatına nəzər salınaraq tədqiqata cəlb etdiyimiz şivələrdə əlavə olaraq sual bildirən zərflərdən bəhs edilir. Eyni zərfin müxtəlif mənə növlərində özünü bürüzə verməsi hallarına dair də nümunələrlə izahlar verilir. Bütün bunlarla bərabər, o da vurğulanır ki, canlı dil tərkibindəki vulqar və senzurasız elementlərlə zəngin olub, heç də hər zaman etikadan kənar xarakter daşımır. Bu baxımdan məqalədə həm də vulqarizm kimi səslənən zərf-ifadələrə də toxunulur.

Əsas nitq hissələrindən biri olan zərf hərəkətin əlamətini bildirməklə bərabər, başqa nitq hissələri ilə ortaq mövqedə – isim-zərf, sifət-zərf, say-zərf mövqeyində dayanır. Bu baxımdan zərfin mənə xüsusiyyətlərini müəyyən edərək onun semantik-morfoloji cəhətlərini də nəzərə almaq mütləqdir. Türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində müşahidə olunan zərfə məxsus xüsusiyyətlər Naxçıvan dialekt və şivələrinə daxil olan Culfa şivələrində də özünü göstərir. Ümumiyyətlə, dialekt və şivələrimizdə zərflərin sayı ədəbi dildəkinə nisbətən daha artıqdır və bəzən elə zərflərə rast gəlik ki, onlar ədəbi dilimizdə mövcud deyildir. Bu da hər hansı bir bölgənin dialekt və ya şivəsindəki xarakterik xüsusiyyətin göstəricisidir. Culfa şivələrində zərflərin növlərini quruluşuna və semantikasına görə araşdırmaq mümkündür. Burada zərflərin quruluşca 3 növü vardır:

Sadə zərflər Culfa şivələrində kifayət qədər nümunələrdə özünü büruzə verir. Həmşə/həmmşə/həmmişə, qərəm<həmişə, eyzan<tamamilə, gejd<gec, gənə/genə<yenə, bayax/bəax/baax<bayaq, sora<sonra, şıdırqı/şıdırğı, zol<dümdüz, yeyin<cəld, tez, zirəx'<cəld, irax/uzax<uzaq, xəlbət<xəlvət, gizdin<gizli, təx'<tək, qəfil<gözlənilmədən, obaş<tezdən, erkən və s. kimi sadə zərflər Culfa şivələri üçün xarakterik fonetik tərkibə malik olan zərflərdir.

Düzəltmə zərflər Culfa şivələrində bir sıra leksik şəkilçilər vasitəsilə düzəlir:

-ca, -cə: yanınca, dalınca, böyrüncə, qabağınca, ehmalca/ehmallica, xəlbəccə<xəlvətcə, yavaçca/yavaşca, gizdincə<gizlincə, osaaçca/o sahaçca<o saatca, təzəcə, qəşəx'cə<qəşəngcə, heyləcə/həyləcə<eləcə, ustupluca<yavaşca, səssizcə, təx'cə, indicə, acca<azca<az və s.

-can, -cən: qabaxcan<əvvəlcə, dalıncan<arxasınca/sonra, dünənə-cən<dünənə qədər, böyünəcən<bu günə qədər, havağacan<nə vaxtacan, səhərəcən, axşamacan, tezdənəcən, əvvəlcən/əvvəlcəm, illərcən, aylarcan, günnərcən və s.

Bir məqama fikir vermək lazımdır ki, eyni şəkilçi ilə müxtəlif mənə növünə aid düzəltmə zərflər yaranır. Bəzən isə hər hansı bir şəkilçi ilə düzələn bir söz iki fərqli mənalı zərf yaradır. Məsələn, *-ca, -cə* şəkilçisi ilə düzələn *yanınca* və *gəlincə* nümunələrinə baxsaq, *yanında* və *gələndə qədər* anlamında işlənən iki mənə ilə rastlaşırıq. Yaxud, *-can, -cən* şəkilçisi ilə *qabaxcan* nümunəsinə nəzər saldıqda *əvvəl, əvvəlcə* və əvvəlki vaxtlarda mənalarında olan iki başqa mənalı zərf əmələ gəldiyini müşahidə edirik. Məsələn:

-cax/-cəx': durcax<duran kimi, baxcax<baxan kimi, kütarcax<qurtaran kimi, görcəx'<görən kimi, gələcəx'<gələn kimi, öyrəncəx'<öyrənən kimi və s.

-cəx'/-cərx': sevincəx', sevincərx'<sevinərək və s.

Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, *sevincəx'*, *sevincərəx'* < *sevinərək* nümunəsinə Saltaq, Xanəgah, Əincə və bir sıra başqa kəndlərdə e>ə sait əvəzlənməsi hadisəsinə uğramış *səvincəx'*, *səvincərəx'* şəklində rast gəlirik.

-cana, -cənə: yaxsıcana, həyləcənə/heyləcənə, beləcənə, təmizcənə, təzəcənə, xəlbəccənə, ehmalcana/ehmallicana, gizdincənə, o sahaçcana, qəşəx'cənə, təx'cənə, səssizcənə, ustuplucana, indicənə, accana<azcana<az və s.

-incan, incən, -uncən, -üncən: dalincan, yanincan, böyrüncən, qabağincan, kutarincan/qutarincan<qurtarana qədər, görüncən, gedincən və s.

-çi, -çinə: belənçi, həylənçi/heylənçi, belənçinə, həylənçinə/heylənçinə vəs.

-dan, -dən: astadan, çoxdan, təzdən, birdən, hərdən, qəfildən, gennən, obaşdan, soradan, bayaxdan/bəaxdan, havaxdan<nə vaxdan, ovaxdan<o vaxtdan, ehmaldan, bərtdən<bərkdən, xəpdən<qəflətən, yalançıxdan və s.

-dannan, -dännən: çoxdannan, qəsdännən, təzdännən, tezdännən, obaşdannan, ucadannan, havaxdannan, ovaxdannan, soradannan, yavaşdannan, bərtdännən, xəpdännən və s.

-ları, -ləri(-nəri): sabaları<sabah, dünənnəri<dünən, oirəlləri<o biri illərdə, əvvəlki illərdə, ogünnəri<o gün, keçən gün, böyünnəri<bu gün və s.

-lərim (-nərim): dünənnərim, böyünnərim, sabalarım, o günnərim, o illərim və s.

-lərisi, -lərisi (-nərisi): ogünnərisi, oillərisi, böyünnərisi, sabaları-sı<sabah, dünənnərisi<dünən və s.

-lix'cə/-lix'cən: təzəlix'cə/təzəlix'cən və s.

-təhən(-təən): ağılyantəhən/ ağılyantəən<ağlayan təhər/kimi, güləntəhən/ güləntəən <gülən təhər/kimi, yıxılantəhən/ yıxılantəən <yıxılan təhər/kimi və s.

Diqqət etdikdə məlum olur ki, bu şəkilçi iki mənə növü əmələ gətirir. “Qız ağılyantəən oldu, elə yazığım gəldi ki...” nümunəsində *ağılyantəən* “ağlayan təhər/kimi oldu (ağlamsındı)” mənasında tərzi-hərəkət bildirir və vurğu dördüncü hecaya düşür. “Qız ağılyantəən qaçıp baxdım görüm yuxudan durub, ya yox...” nümunəsində isə *ağılyantəən* “ağlayan kimi dərhal” anlamında zaman bildirir və vurğu üçüncü hecanın üzərinə düşür.

-yanatəhən (-yanatəən), -yanatəhən (yanatəən): gələnətəhən/gələnətəən<gələnə qədər, indiyənətəhən/indiyənətəən<indiyə qədər, oxuyanətəhən/oxuyanətəən<oxuyana qədər və s.

Mürəkkəb zərflər Culfa şivələrində müxtəlif formalarda təzahür edir:

1) Sözlərin təkrarından əmələ gələn mürəkkəb zərflər: tez-tez, acca-acca, gij-gij, veyillənə-veyillənə, gijdənə-gijdənə, gay-gay, gaylana-gaylana, yeyin-yeyin, gəvəzə-gəvəzə, qəşəx'- qəşəx', damcı-damcı<az-az mənasında, qıtda-qıtda<az-az, qaqqıldıya-qaqqıldıya<ucadan, qəhqəhə ilə gülmək, xı-mır-xımır və s.

Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, *xımur-xımur* zərfi Culfa şivələri üçün xarakterik olub, əsasən Xanəgah kəndinin danışıqında rast gəlinir və “altdan-altdan, gizlin-gizlin” mənasındadır.

2) İki müxtəlif mənalı sözün birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb zərflər: atüstü<tələsik/ayaqüstü, nəxərtəm, nəkqədəm, nəkqədər, havax<nə vaxt, böyün/böün, oyuz, bıyız, yampörtü/yamperti, birhavır<bir az, okqədər, nəkqədər, srağayın/ısrəğayn, israğayn<srağagün, bürüyün/birigün/bürüsüün<o biri gün, hayız<hansı tərəf, oanda<o yanda/o tərəfdə və s.

3) Sözlərin yanaşması ilə əmələ gələn mürəkkəb zərflər: vır-hay<elə hey, elə dayanmadan, vır-tut<cəmi-cümlətəni, ac-acına, oyuz-bıyız, bekar-behdin, hələm-mələm, əlləm-qəlləm<hiyləgərcəsinə/düz olmayan, xəpə-xəp/xəfə-xəf<gözlənilmədən/qəfildən, gejt-tez, xurt-xəşil<xurd-xəşil/əzik, əzilmiş və s.

4) *ba, bə, ha* şəkilçiləri ilə əmələ gələn mürəkkəb zərflər: üzbəsurat<üzbəüz, düpbələmdüz/dümbələmdüz, dopbadolu, qarıbaqarı, günbəgün, dəyqəbədəyqə, sahatbasahat, evbəev/əvbəəv, təx'bətəx', dalbadal, gorbəgor, çağbacağ, sözbəsöz, vırhavır, dəmhədəm/dəmadəm/dəmədəm və s.

Culfa şivələrindəki zərfləri quruluşuna görə araşdırarkən, məlum olur ki, eyni forma məna müxtəlifliyinə də gətirib çıxara bilər. Bu isə öz növbəsində araşdırdığımız şivələrdə zərflərin aşağıdakı məna növlərinə görə tədqiqini aktuallaşdırır:

Zaman bildirən zərflər: həməşə/həmməşə/həmmişə, qərəm, indicə, gejt, havax, bayax/bəax, qabaxcan, sora/soora, dünənəcən, böyünəcən, havağacan, səhərəcən, axşamacan, tezdənəcən, əvvəlcən/əvvəlcəm, illərcən, aylarcan, günnərcən, indicənə, kutarıncan/qutarıncan, görüncən, gedincən, çoxdan, hərdən, obaşdan, soradan, bayaxdan/bəaxdan, havaxdan, ovaxdan, çoxdannan, tezdənnən, obaşdannan, havaxdannan, ovaxdannan, soradannan, sabaları, dünənnəri, oilləri, ogünnəri, böyünnəri, ogünnərim, oillərim, böyünnərim, sabalarım, ogünnərisi, oillərisi, böyünnərisi, sabalarısı, srağayın, bürüyün/birigün/bürüsüün, indiyənətəhən/indiyənətəən, təzəlix'cə/təzəlix'cən, oxuyanətəhən/oxuyanətəən və s.

Yer bildirən zərflər: yanınca/yanıncan, qabağınca/qabağıncan, böyrüncə/böyrüncən, dalınca/dalıncan, hayız, hayızda, oyuz, bıyız, oyan/oan, bıyan/buan və s.

Dalınca/dalıncan və qabağınca/qabağıncan zərfləri yer zərfi mənasından əlavə “sonra/bir az sonra və əvvəl/bir az əvvəl” mənalığında zaman zərfi kimi də işlədilir: “Elə uşaqlar sənənin dalınca/dalıncan getdilər...” cümləsini başqa cür “Elə uşaqlar səndən bir az sonra getdilər”, “Qonaqlar sənənin qabağınca gəlip, bax...” cümləsini isə “Qonaqlar səndən bir az əvvəl gəlib, bax...” şəklində ifadə etmək olar.

Tərzi-hərəkət bildirən zərflər: eyzan, şıdırqı/şıdırğı, zol, yeyin, tez, zirəx', tez-tez, irax, xəlbət, gizdin, təx', qəfil, xəlbəçcə, yavaçca, gizdincə, osaaçca/o sahatca, təzəcə, qəşəx'cə, heyləcə/həyləcə, ustupluca, səssizcə, təx'cə, indicə, yaxşıcana, həyləcənə/heyləcənə, beləcənə, təmizcənə, təzəcənə, xəlbəçcənə, ehmallicana, gizdincənə, o sahaçcana, qəşəx'cənə, təx'cənə, səssizcənə, ustuplucana, indicənə, belənçi, həylənçi/heylənçi, həylənçinə/heylənçinə, belənçinə, astadan, qəfildən, gennən, ehmaldan, bərtdən, xəpdən, yalançıxdan, qəsdənnən, təzdənnən, ucadannan, yavaşdannan, bərt-dənnən, xəpdənnən, ağılyantəhən/ağılyantəən, güləntəhən<güləntəən, yıxılantəhən<yıxılantəən, gij-gij, veyillənə-veyillənə, gijdənə-gijdənə, gay-gay, gaylana-gaylana, yeyin-yeyin, gəvəzə-gəvəzə, qəşəx'- qəşəx', damcı-damcı, qıtda-qıtda, qaqqıldaya-qaqqıldaya, xımır-xımır, yampörtü/yamperti, atüstü, ac-acına, bekar-behdin, hələm-mələm, üzbaşurat/üzbaşüz, düpbələmdüz/dümbələmdüz, dopbadolu, evbəev, gej-tez, təx'betəx', dalbadal, cağbacağ, sözbəsöz, vırhavır, dəmhədəm, başdan-ayağa, vır-hay və s.

Miqdar bildirən zərflər: acca, accana, acca-accana, coxluca, çoxlucana, illərcən, aylarcan, günnərcən, tezcənə, kutarıncan/qutarıncan, gələntəhən /gələntəən, indiyənətəhən/indiyənətəən, oxuyanətəhən/oxuyanətəən, qədər, görüncən, gedincən, nəxərtəm, nəkqədəm, nəkqədər, birhavır, oqqədər, nəkqədər, vır-tut, tez-tez, günbəgün, dəyqəbədəyqə, sahatbasahat, çoxdannan və s.

Zərflərin mənaca növlərindən bəhs edərkən maraqlı bir nüans ortaya çıxır. Tez-tez zərfi həm tərzi-hərəkət zərfi, həm də miqdar zərfi funksiyasında çıxış edir. “*Elə tez-tez danışırısan ki, başa düşəmmirəm*” nümunəsində söhbət “nə cür, hansı tərzdə danışmaq”dan, “*Bı aralar yaman tez-tez raslaşırıx*” misalında isə “nə qədər, hansı aralıqda görüşmək”dən söhbət gedir.

Sual zərfləri: havax<nə vaxt?, havağacan<bu nə vaxta qədər?, hayız<hansı tərəf?, hayana<hansı tərəfə?, nətər/nətəri<nə təhər/necə?, nəcürə<nə cür? və s.

Dilçilik ədəbiyyatlarına nəzər saldıqda zərfin mənaca dörd növünün [2, s.139; 5, s.302; 6, s.236] göstərildiyini müşahidə edə bilirik. Güntəkin Binnətova miqdar zərflərini kəmiyyət zərfləri şəklində ifadə etsə də, təsnifat digər müəlliflərin mövqeyi ilə üst-üstə düşür [3, s.89]. Lakin bəzi sual sözləri də vardır ki, onlar hərəkəti təyin etdiyi üçün onlar zərf mövqeyində çıxış edirlər. Bu baxımdan Culfa şivələrində zərfin mənaca növləri sırasında sual zərflərini də vermək məqsədəuyğun olardı. Bir məqamı da vurğulamaq lazımdır ki, sual zərfləri kimi qeyd etdiyimiz bu zərflər eyni zamanda yer, zaman, tərz-hərəkət zərfləri mənalarında nəqli cümlələrdə də işlənməkdədir.

Ümumiyyətlə, jarqonizmlər ümumxalq dili sözləri ilə sinonim olub, onlara qarşı qoyulur. Jarqon vahidlər, adətən, emosionallığı ilə səciyyəli olub

və təsadüfi deyil ki, canlı danışiq dilində daha çox işlədilir. Əslində bu cür elementlər əxlaqla yanaşı, səbəb-nəticə əlaqəsi və yumor da əks etdirir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün elmi yanaşmalarla bərabər, hər bir dildə olduğu kimi Azərbaycan dilində də, xüsusilə Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələrində də məxsusi vulqarizm tipli söz birləşməsi şəklində mövcud olan zərflər də mövcuddur. Düzdür, bunlar bəzən etikadan kənar hesab edildi üçün elmi ədəbiyyatlarda öz əksini tapmır, lakin qeyd etdiyimiz söz və ifadələr dialekt və şivələrimizdə mövcud olmuş və yaşadığımız dövrdə də mövcudiyətini qoruyub saxlamaqdadır. Bunlara misal olaraq, “yüksək səslə danışmaq” anlamında *anqıra-anqıra* danışmaq, “asta-asta hərəkət etmək” mənasında *yayxana-yayxana* hərəkət eləməx', *ölə-ölə* yeriməx', “uzun müddət mənası ifadə etmək məqsədilə *beş saat* gözdəməx', *səkkiz saata* gəlib çıxmaq, “dəfələrlə” mənasında *yüz dəfə* deməx', *min dəfə* tafşırmaq/tapşırmaq, “bir şey etməyə başlayarkən başqasının öz xeyirini güdməsi” mənasında *məçid açılmamış* kor haçasın dayadı, “erkən” mənasında *səhərin gözü açılmamış*, vasvası və ya işini vaxtında görməyən adamlar haqqında deyilən, *hələ göbəyinə gün düşməyib*, “başdansovma” mənasında *ala başına kül başına*, “bir işi istəməyərək, məcburiyyətdən etmək” anlamında *canı çıxax-çixax* gəlir, “sevinərək” mənasında *uçax-uçax* getdi, “nadir hallarda” anlamında *yüz ildə bir, yüz ildə bir dəhə*, “tez-tez” mənasında *iki günün biri, gündə-gündə* kimi ifadələri nümunə göstərə bilərik.

Nəzərə almaq lazımdır ki, qeyd olunan vulqar söz və ya ifadələr tarixən dilimizdə mövcud olaraq bu günə gəlib çatdığından həmin sözlərin kökü araşdırıldıqda heç də arqo və ya jarqon xarakterli ifadələr olmadığı qənaətindəyik. Çünki dil zaman keçdikcə inkişafa uğrayır və leksik vahidlərin məna keçidi təbii haldır.

Bütün bunlar göstərir ki, istər ədəbi dilimizdə, istər dialekt leksikamızda, istərsə də dilimizin üslubi qatının formalaşmasında zərflərin quruluş və mənaca növləri, onların araşdırılması mühüm məsələdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. VI nəşr. Bakı: “Şərq-qərb” nəşriyyatı, 2013, 839 s.
2. Balıyev H.B. Azərbaycan dili. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 1982, 256 s.
3. Binnətova G. Azərbaycan dilinin Lerik rayon şivələri. Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, 2007, 176 s.
4. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti. Bakı: “Altun kitab” MMC, 2015, 287 s.

5. Əliyev Ə. Azərbaycan dilinin Meğri rayon şivələri. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2003, 580 s.
6. İraq-Türkman ləhcəsi. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2004, 422 s.

Leyla Safarova

Summary

Structure and meaning of adverbs in Julfa dialects

The article deals with the types of the main part of speech – adverb, which expresses a sign of action and acts as a noun-adverb, adjective-adverb, numeral-adverb in the Julfa dialects. The methods of formation of simple, regular, complex adverbs are also studied, the fact is revealed that the same morphological element is capable of creating different shades of meaning. In some cases, different morphological elements form the same shade of meaning. Along with this, the article demonstrates new approaches, considering the classification of adverbs by meaning, given in some of our dialects and dialects, as well as in the literary language. Explanations are also given with examples of cases when the same adverb manifested itself in different types of meanings. The article also touches upon adverbs-phrases that sound like vulgarisms.

Лейла Сафарова

Резюме

Виды наречий по строению и значению в джульфинских диалектах

В статье рассматриваются виды основной части речи – наречия, выражающей признак действия и выступающего в роли существительного-наречия, прилагательного-наречия, числительного-наречия в джульфинских диалектах. Также изучаются способы образования простых, правильных, сложных по структуре наречий, выявляется факт, что один и тот же морфологический элемент способен создавать и разные оттенки значения. В некоторых случаях разные морфологические элементы образуют один и тот же оттенок значения. Наряду с этим, статья демонстрирует новые подходы, рассматривая классификацию наречий по значению, приведенную в некоторых наших диалектах и говорах, а также в литературном языке. Приводятся также объяснения с примерами случаев, когда одно и то же наречие проявлялось в разных видах значений. В статье также затрагиваются наречия-фразы, которые звучат как вульгаризмы.

Rəyçi: AMEA-nın müxbir üzvü, fil.e.d., prof. Ə.Quliyev
Redaksiyaya daxil olma: 21.10.2021
Təkrar işlənməyə göndərilmə: 30.10.2021
Çapa qəbul olunma: 05.11.2021